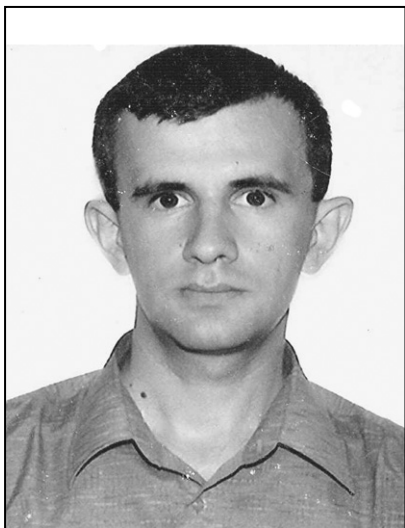

ОРГАНІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ ТА УСТАШСЬКА ХОРВАТСЬКА РЕВОЛЮЦІЙНА ОРГАНІЗАЦІЯ: СПРОБА ПОРІВНЯЛЬНОГО АНАЛІЗУ

Володимир КОВАЛЬЧУК,

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археології та джерелознавства ім. М. Грушевського

Хоча основні віхи діяльності ОУН для широкого кола істориків уже давно не terra incognita, деякі важливі моменти все ще перебувають поза полем дослідницьких студій. Так, досить часто в українській історіографії історія ОУН подається як своєрідний ексклюзив, з відривом від світових політичних процесів, без порівняння зі схожими націоналістичними організаціями інших країн.

Досі мало що відомо про контакти між ОУН і дружніми організаціями у слов'янських країнах Південної та Східної Європи, зокрема, з Усташською хорватською революційною організацією (далі – Усташа) у Королівстві Югославія. Парадоксально, але в історіографії більше відомостей про те, як ОУН шукала спільників за межами слов'янського світу – в Німеччині [30, 32–50], Японії [41, 118–130], Угорщині [19, 158–163].

Щоб виявити схоже та відмінне в історії ОУН та Усташі, з'ясуємо політичні обставини, за яких ці організації з'явилися, дослідимо їхню ідеологію, джерела зовнішньої підтримки, специфіку діяльності та партнерські зв'язки.

Наприкінці 1920-х років, як для появи ОУН у польській Галичині, так і для створення Усташі на території Югославії, утворився сприятливий ґрунт. Виникнення цих структур було зумовлене об'єктивними реаліями повоєнного часу. У Галичині місцеve українське населення потерпало від асиміляційної державної політики Польщі. Відповідно, у Королівстві Югославія хорвати знаходилися у менш вигідному становищі, аніж панівний сербський етнос.

Цікавий збіг: обидві організації – ОУН і Усташа – було започатковано у 1929 році. Як відомо, перша з них утворена на Конгресі українських націоналістів (м. Відень, 27 січня – 2 лютого) для боротьби за появу «Незалежної Соборної Української Національної Держави» [42, 39-52]. Цього ж року, коли внаслідок державного перевороту югославський королівський престол здобув серб Олександр, а сербський посол Рачіч у парламенті вбив хорватського провідника Степана Радіча, створюється «збройне» крило Хорватської партії права (далі – ХПП) – Усташа. Її члени, «самостійники-революціонери», починають боротьбу за незалежність Хорватії [38, 395]. За спостереженням російського дослідника Сергія Белякова, члени Усташі декларували необхідність відновлення моноетнічної (без сербів!) хорватської держави «на усіх історичних і національних землях» [15, 19], адже були переконані, що хорватський народ має не слов'янське походження, а іранське чи готське [17, 61].

Якщо ідею незалежності (чи хоча б за зміни управління [5]) у Галичині обстоювали хіба що ОУН і Українська військова організація (далі – УВО), то у Хорватії існувало більше сепаратистських сил. Крім Усташі (керівник – Анте Павеліч), це були

її «політична надбудова» ХПП, а також Хорватська селянська партія (далі – ХСП).

Існує кілька поглядів щодо витоків та сутності націоналістичних ідеологічних засад, які обстоювали апологети ОУН в Україні та Усташі у Хорватії. На зміст оунівських програмних документів у першу чергу істотно вплинуло вчення яскравих представників українського націоналізму – Миколи Міхновського, Дмитра Донцова. Відтак, дослідники Олександр Мотиль і Джон Армстронг ототожили первісну ідеологію ОУН з «інтегральним націоналізмом» [29]. Ознаки останнього, на думку Армстронга, такі: віра у найвищу цінність нації, єдність представників нації, ірраціоналізм, харизматичний лідер, культ дії, війни та насильства.

Стосовно ідеології Усташі, то вона, як вважає А. Джилас, базувалася на постулатах хорватського етнічного націоналізму. Він за своєю природою кардинально відрізнявся від італійського фашизму та німецького націонал-соціалізму [1]. За даними С. Белякова, ідеологія усташівського руху – це щось середнє між хорватським етнічним націоналізмом й італійським фашизмом [16, 127–135; 2].

Усташівський опонент, керівник ХСП Владко Мачек звернув увагу на схожість ідеологій ОУН і Усташі. За його спостереженнями, програма хорватських націоналістів була «дуже подібна до програми Організації українських націоналістів», адже містила ідеї вождівства, авторитарності, антисемітизму [37,1]. З таким категоричним «діагнозом» хорватського політика важко погодитися, позаяк згадані вище ознаки були притаманні для ідеології ОУН максимум до 1941 року. Відтоді програмні засади організації поступово «демократизуються».

Важливо з'ясувати зовнішні чинники підтримки ОУН та Усташі. Якщо зосередитися на 1930-х роках, то серед країн, з якими ОУН успішно співпрацювала, слід виокремити Литву, Італію та Канаду. Так,

влада Литви упродовж певного часу забезпечувала оунівців фальшивими паспортами, за що вони вимагали від Ліги Націй визнати литовські права на Клайпеду [14, 43]. Один із таких документів у 1928 чи 1929 році (точна дата досі істориками не визначена) отримав керівник ОУН Євген Коновалець. Цей паспорт був підробкою, адже у ньому містилися невірні дані про місце народження очільника ОУН – м. Каунас, Литва [11]. Насправді Коновалець походив із Жашкова на Львівщині [22, 18]. Оунівці успішно розвивали співпрацю і з Італією. Контакти вдалося налагодити як у політичній, так і в культурно-освітній сферах. Надходила і фінансова підтримка від української діаспори у Канаді. Тільки у 1928 – 1939 роках звідти на бойовий фонд УВО і визвольний фонд ОУН пішло \$ 40 тис. (як на той час – досить пристойна сума) [36, 368]. У 1941 році оунівцям з фракції Мельника запропонували співпрацю російські білогвардійці, які перебували в еміграції на Балканах. Колишній командир Донської Армії В. Сидорин у листі до А. Мельника від 27 червня 1941 року обмірковував створення козацьких частин донців-емігрантів у випадку формування мельниківцями Української Армії з метою звільнення СРСР від «більшовицько-жидівської тиранії». 6 липня 1941 року генерал-поручник Кубанського козачого війська Андрій Шкуро запевнив керівника ОУН, що готовий «станути під прапори Організованого Українського Націоналізму» під егідою «української самостійної формації», а коли це неможливо, то в складі «німецького чи хорватського війська» [8].

А хто ж допомагав хорватським усташам? Як зазначив неназваний автор оунівського часопису «Сурма», хорватській «іреденті» (читай – усташам, В. К.) надавали підтримку країни-союзники Німеччини [13, 5]. Дослідник З. Ліпшай конкретизував: Усташа мала зв'язки з керівництвом Італії та Угорщини [33, 68]. Утім, найбільшу підтримку Усташа мала в Італії. Лідер усташів Анте Павеліч після 1929 року «знаходився

під високим покровительством» цієї держави [25, 80]. За даними С. Белякова, усташі у 1930-х роках мали на Апенінах штаб і бази [16, 17]. І справді, їхній керівник Анте Павеліч пропонував оунівцю Миколі Лебедю у 1934 році відвідати військовий табір («хутір усташів») в Італії [25, 80; 32, 102].

Проблема співробітництва між державними діячами Італії та такими структурами, як Усташа у Південно-Східній Європі наприкінці 1920-х – у 1930-х роках, в Україні ще чекає на свого дослідника. На нашу думку, хорватські сепаратисти вдало «вписалися» у доктрину з відродження колишньої величі Італії, якою передбачалося розхитати монолітність Королівства Югославія. Було намічено перетворити Адріатичне море в «італійське» [35, 29]. Також піднімалося питання спірних територій в Істрії та Далмації [3, 47, 51,]. Саме для цього й налагоджувалися взаємовигідні контакти з націоналістичними структурами, здатними зсередини збурити «пороховий погреб Європи», – Усташею [16, 16], внутрішньою македонською революційною організацією. Зрештою, на підтримку албанських сепаратистів італійський уряд виділяв від 50 до 200 тис. лір щомісяця [27, 359].

Як ОУН, так і Усташа нерідко практикували терор та диверсії. Так, хрестоматійним став усташський напад на в'язницю у Брушанах 1932 року, де серби утримували хорватських політичних в'язнів. Знаними були численні сутички усташів зі сербською поліцією [12, 8]. Великого резонансу набуло в Європі вбивство усташами югославського короля Олександра (Франція, м. Марсель, 10 жовтня 1935 р.). Після цього Павеліч був змушений виїхати з Югославії за кордон, до Італії [33, 141].

У Польщі 1930-х роках члени ОУН переслідувалися польською владою. У Королівстві Югославія було те ж саме – прихильники незалежності Хорватії зазнавали репресій. Так, 1934 року керівник ХСП Іван Пернар був засуджений у Загребі на 2 роки за розповсюдження нелегальних видань [28,

5]. У 1940 році було заарештовано 30 усташівців, серед яких двоє виявилися помічниками Анте Павеліча – Будак і Бук [4, 1].

Останнім часом в історіографії склалася тенденція звинувачувати ОУН й Усташу у вчиненні етнічних чисток у роки Другої світової війни. У випадку з ОУН, часто такі закиди бувають голосливими. Так, низка істориків пише про причетність УПА – військового крила бандерівської ОУН – до винищення польського населення Волині [20, 37], хоча факт існування одномоментного письмового чи усного наказу про це досі не доведений. Усташів також критикують за геноцид сербів, євреїв та циганів. «... ненависний Павеліч ... ліквідував сотні тисяч сербів у Хорватії», – зазначає лідер югославських комуністів, хорват за походженням Йосип Броз Тіто [49, 88]. Сербський професор Майкл Маркович, котрий у роки Другої світової війни перебував у Хорватії, пише, що «хорвати вбили дев'яносто тисяч сербів», оскільки були «фашистами» [43, 563]. За іншими твердженнями, міністр Незалежної Держави Хорватія Артукович є відповідальним «за геноцид сотень тисяч сербів, євреїв і циган» [24, 22]. На жаль, спростувати чи підтвердити такі відомості наразі важко, оскільки нам складно доступитися до автентичних хорватських документів із відповідної проблематики.

Попри масове знищення хорватським урядом Павеліча сербів у роки війни, після неї хорватська еміграція змогла порозумітися зі сербською. Після Другої світової війни в еміграції опинилися як прибічники ХСП на чолі з доктором Владком Мачеком, так і усташі. І ті, й інші в цілому підтримували ідею створення південно-слов'янської федерації (Югославія і Болгарія), а також сподівалися на балканський митний союз. «Доктор Мачек від імені хорватів стоїть на югославській лінії, але вимагає ширшої автономії Хорватії», – йшлося у редакційній статті газети «Іскра», яка видавалася у Мюнхені. Щоправда, емігрантів не влашто-

увала виразна ставка США на югославського лідера Йосипа Броза Тіто. Вони виправдано вважали, що «політика США супроти Тіта в основі помилкова. Американські сподіванки за допомогою Тіта розколоті світовий комунізм ілюзорні, бо для цього Тіто занадто малий і занадто слабкий» [50].

Після Другої світової війни розуміли впливовість у Югославії Тіта не тільки хорватські емігранти з Усташі, але і члени ОУН на еміграції. Визначний ідеолог ОУН, найближчий соратник Степана Бандери Степан Ленкавський недвозначно стверджував, що такої масової підтримки, яку здобув Тіто в Югославії, лідери ОУН в Україні не мали. «Тітоїзму штучно насадити нелегко, він мусить виростати з природного ґрунту, якого на Україні, особливо Східній, немає. У віддаленій від сусідства з Росією Югославії він виріс на підложжі міцно розвинутого сербського патріотизму, який не потерпить диктату чужинців» [34, 304].

Між усташами й оунівцями склалися чудові партнерські стосунки [50]. Як писав один із діячів ОУН, вони «вийшли далеко за рамки міжорганізаційної дружби» і «... виявлялися міжнаціональною приязню, стаючи наріжним каменем дружби між українським і хорватським народами» [38, 401]. Так, Павеліч радо приймав оунівських утікачів від польського суду. Автори Акту обвинувачення у вбивстві діячами ОУН МВС Польщі Броніслава Перацького на Варшавському процесі 1936 року висловлювали припущення, що виконавець замаху Мацейко «щасливо втік ... мабуть до Усташі» [52, 510].

ОУН і Усташа обмінювалися досвідом. В оунівських часописах 1932 року можна було прочитати, як хорватські «колеги» використовують «скорострільні револьвери», динаміт та «пекельні бомби» [12, 7–9]. Для порівняння, ОУН тоді ще навіть не мала вибухівки власного виробництва. Лише у 1933 році провідник Крайової езекутиви ОУН на Західноукраїнських землях Степан

Бандера профінансував створення хімічної лабораторії, аби мати власне виробництво вибухових речовин. Для цього він підмовив знайомого студента, генія-хіміка Ярослава Карпинця створити у Кракові хімічну лабораторію. На підготовчі роботи виділив 150 злотих. Через безгрошів'я, знавець хімії не міг навіть навчатися на хімічному факультеті, не те що створити омріяний хімічний осередок. Тому Карпинець радо прийняв пропозицію і дуже швидко на винаймає квартиру поставив на потік синтезу важливого компонента вибухівки – екразиту 305 [31, 83–90].

Радянські чинники недооцінювали можливість співпраці ОУН і усташів. Так, керівник НКДБ УРСР Савченко у повідомленні від 9 жовтня 1943 року для секретарів ЦК КП(б)У Хрущова та Коротченка виклав свої підозри щодо можливого зв'язку між бандерівцями і «сербськими та чорногорськими повстанськими загонами Югославії, а також з чеськими націоналістами». Як бачимо, у переліку не вистачає «хорватських націоналістів». Оскільки Савченко не навіяв ніяких конкретних доказів, дослідники Анатолій Кентій і Олександр Гогун назвали його міркування про «закордонні зв'язки українських націоналістів» безпідставними [48, 365-366].

У Хорватії досить спокійно сприйняли розкол ОУН на мельниківську та бандерівську фракції 1940 року. Хоча, після поділу організації, про «бунт Бандери» для керівника НДХ Павеліча особисто розповів близький до ОУН(б) Крисько, силою традицій пошана до «старої» ОУН, тобто мельниківської фракції ОУН, збереглася [39, 399–400]. У листі до Андрія Мельника Степан Бандера дивувався, чому так спокійно в Югославії відреагували на появу двох напрямків ОУН: «Мала бути грандіозна кампанія вічева в Югославії, де було б нап'ятовано страшних руйнників, але щось і там не вийшло» [10]. Хорватський представник ОУН(м) Василь Войтанівський першим серед українців привітав по

загребському радіо суверенітет НДХ. За угодою з урядом цієї держави, Войтанівський очолив українське представництво в Хорватії на правах посольства. Воно декларувало надання правової допомоги українським емігрантам, мало опікуватися самообороною українських поселень у Боснії, Славонії та Сримі [30, 399-400].

Німецьке гестапо тримало українських націоналістів Хорватії у полі зору. У 1944 році у Львові, наприклад, до нацистських тенет потрапив член ОУН Євген Мацяк, котрий раніше досить довго мешкав у Сербії та Хорватії. Гестапівцям не сподобалося, що він «слухав чужі радіостанції», записував найважливіше і готував бюлетені для керівника ОУН(м) Андрія Мельника. Українець відбував покарання у Потсдамі й Заксенгаузені [44, 137].

Вражають своєю схожістю життєві долі керівників ОУН(б) і Усташі. Як Степан Бандера, так і Анте Павеліч загинули від руки убивці. Першого порішив радянський агент, а другого – серб. Ось які паралелі між убивствами керівника ОУН(б) Бандери і усташського лідера Павеліча навів у своїй заяві з нагоди смерті керівника бандерівського руху представник центрального комітету хорватських об'єднань у Європі Андре Іліч: «Від імені хорватської делегації до АБН ми засуджуємо це жахливе вбивство ... Ми, хорвати, маємо таку само долю, як українці. Югославія є малим «советським союзом» і служницею Москви. У 1957 році београдські великосербські імперіалісти виконали атентат на голову хорватської держави д-ра Анте Павеліча, який внаслідок поранення помер два роки пізніше. Цікавим є те, що перед його смертю, себто у 1959 році, виконано на нього другий атентат, кілька місяців перед смертю Бандери. Це є доказ співпраці великоросійського і великосербського імперіалізмів» [39, 601]. Для порівняння з хорватськими сепаратистами, сербські четники Драги Михайловича склали зброю через рік після приходу до влади Тіто [18].

Таким чином, в історії ОУН та Усташі є чимало спільного. Витоки ідеології цих організацій тісно переплетені з процесами національного відродження українського й хорватського народів, які активізувалися на рубежі ХІХ – ХХ ст. Як ОУН у Галичині, так і Усташа в Хорватії з'явилися 1929 року. Вони мали підтримку серед місцевих патріотичних кіл, оскільки пропонували рецепт вирішення національного питання. Обом

організаціям вдалося знаходити союзників на зовнішньополітичній арені. ОУН та Усташа, як формування зі спорідненою ідеологією і методами діяльності, співпрацювали з низки питань. Зрештою, вражає схожість долі лідера ОУН Степана Бандери і керівника Усташі Анте Павеліча – наприкінці 1950-х років вони обидва загинули від руки вбивці.

ДЖЕРЕЛА

1. Djilas A. The Contested Country: Yugoslav Unity and Communist Revolution. 1919–1953. Cambridge, London, 1991.
2. Ustasa: Dokumenti o ustaskom pokretu / Prired Petar Pozar. – Zagreb, 1995; Ustaski zakoni / Prired. G. Babic. – Beograd, 2000.
3. Андровский. Внешняя политика фашистской Италии. – Москва-Ленинград, 1931.
4. Арешти терористів усташі // Народна воля. – 1940. – 12 березня. – Ч. 28.
5. Архів ОУН у Києві. – Фонд 1. – Оп. 1. – Спр. «Листування Коновальця–Онацького (1931–1934)». – Арк. 4. Лист Є. Онацького до Є. Коновальця (від 27.02.1931).
6. Архів ОУН у Києві. – Фонд 1. – Опис 1. – Спр. «Листування голови ПУН А. Мельника». – Арк. 69.
7. Архів ОУН у Києві. – Фонд 1. – Опис 1. – Спр. без назви. – Арк. 62, 125, 133–134.
8. Архів ОУН у Києві. Фонд 1. Справа «Документи, зібрані З. Книшом до історії націоналістичного руху». – Аркуш 8. Відпис листа бувшого командира Донської армії, генерал-лейтенанта В. Сидорина до вождя ОУН А. Мельника (від 27.06. 1941).
9. Архів ОУН у Києві. Фонд 1. Справа «Документи, зібрані З. Книшом до історії націоналістичного руху». – Аркуш 11. Лист генерал-поручника Кубанського козачого війська Андрія Шкуро і представника ОУН у Незалежній Державі Хорватія Василя Войтанівського до голови Проводу ОУН Андрія Мельника (від 6. 07. 1941).
10. Архів ОУН у Києві. Фонд 1. Справа «Листування Степана Бандери». – Арк. 22 Лист Степана Бандери до Андрія Мельника (від 10 серпня 1940 р.).
11. Архів ОУН у Києві. Фонд Євгена Коновальця. Стаття «Спірні і небажані чужинці» з німецького часопису «Ное цорхер цайтунг» (1936, 24 червня, №1087) (машинопис, переклад українською).
12. Б. авт. Боротьба хорватів за волю // Сурма. – 1934. – № 1 – 2.
13. Б. авт. Пропаганда як фактор воєнної стратегії // Сурма. – 1933. – № 3–4.
14. Балеї П. Фронда Степана Бандери в ОУН 1940 року. Причини і наслідки. – Б.м. – Б.р.
15. Беляков С. Идеология усташского движения как историческая форма хорватского этнического национализма (1929–1945 гг.) / Автореф. на соиск. уч. степ. канд. ист. наук. – Екатеринбург, 2006.
16. Беляков С. Идеология усташского движения: между этническим национализмом и фашизмом // Известия Уральского государственного университета. – 2005. – № 39.
17. Беляков С. Теория неславянского происхождения хорватов в идеологии усташства // Политика силы и эволюция систем международной безопасности: Сборник материалов конференции молодых исследователей. – Екатеринбург, 28 октября – 1 ноября 2003. – Екатеринбург, 2004.
18. Бондаренко К. Історія, якої не знаємо. Чи не хочемо знати? // Дзеркало тижня. – 2002. – 29 березня – 5 квітня. – № 12.

19. В'ятрович В. Українсько-угорські переговори / УПА в боротьбі проти тоталітарних режимів (Ісаєвич Я. – гол. ред. кол.). – Львів, 2004.
20. Волинь 1943. Боротьба за землю. // І. – 2003. – № 28.
21. Волков В. Балканская Антанта и ее место в международных отношениях в начале 1939 г. / Балканские исследования. Освободительные движения на Балканах. – Москва, 1978. – Вып. 3.
22. Грицай Остап. Життя і діяльність Євгена Коновальця до революції 1917 року // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974.
23. ДАВО. – Ф. 5235. – Оп. 1. – Спр. 419.
24. Дубинянський М. Три перепустки в історичну міфологію // Дзеркало тижня. – 2007. – 24 березня. – № 11.
25. Заковський Л. О некоторых методах и приемах иностранных разведывательных органов и их троцкистско-бухаринской агентуры / Шпионаж капиталистических государств (сб. статей). – М., 1937.
26. Каменецкий І. Українське питання в німецькій зовнішній політиці між двома світовими війнами / Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974.
27. Карасев А. Исторические корни возникновения современного косовского конфликта / Человек на Балканах (сб. статей). – СПб., 2002.
28. Карають хорватських лідерів // Український голос. – 1934. – 3 жовтня. – Ч. 40.
29. Касьянов Георгій. До питання про ідеологію Організації українських націоналістів (ОУН) (аналітичний огляд). – Київ, 2003 // <http://litopys.org.ua/kasian/kas201.htm#par3> (13.09.2008).
30. Киричук Ю. ОУН і УПА у загальносвітовому контексті: паралелі, порівняння, аналогії, уроки / УПА в боротьбі проти тоталітарних режимів (Я. Ісаєвич – гол. ред. кол.). – Львів, 2004.
31. Климишин М. В походи до волі. – Торонто, 1975. – Т. 1.
32. Книш З. Варшавський процес ОУН. – Торонто, 1986. – Т. 1.
33. Липшай З. Борьба империалистов в Дунайском бассейне. – М., 1939.
34. Лист С. Ленкавського до П. Полтави (червень 1951 р.) // Український націоналізм. – Івано-Франківськ, 2002. – Т. 1.
35. Мадьяр Л. Фашизм і небезпека війни. – Харків, 1933.
36. Мартинович Орест. Полковник Євген Коновалець у Канаді (невідомі його листи, написані у червні 1929 р.) // Пам'ятки. Археографічний щорічник. – 2007. – Т. 7.
37. Матчек проти хорватських націоналістів // Народна воля. – 1940. – Ч. 28.
38. Мацяк Є. Українці в Хорватії / Організація українських націоналістів. 1929–1954. – Франція, 1955.
39. Московські вбивці Бандери перед судом / Д. Чайковський (ред.). – Мюнхен, 1965.
40. Онацький Є. У вічному місті. – Торонто, 1985. – Т. 3.
41. Посівнич М. Деякі аспекти діяльності ОУН на Далекому Сході // Український визвольний рух. – 2005. – Зб. 5.
42. Посівнич М. Ставлення ОУН до Польщі у міжвоєнний період // Український визвольний рух. – 2003. – Зб. 2.
43. Сейфер М. Никола Тесла – повелитель Вселенной. – М., 2007.
44. Селешко М. У кігтях гестапо. – К., 1996.
45. Семиряга М. Коллаборационизм. – М., 2000.
46. Силлаба С. Профсоюзная политика итальянского фашизма. – М., 1935.
47. Смирнова Н. Политика Италии на Балканах: очерк дипломатической истории, 1922–1935 гг. – М., 1979.
48. Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников... Красные партизаны Украины, 1941-1944: малоизученные страницы истории. Документы и материалы / А. Гогун Кентий (состав.). – К., 2006.
49. Тито Й. Б. Избранные статьи и речи. – М., 1987.
50. ЦДАВО. – Ф. 5235. – Оп. 1. – Спр. 1671. – Арк. 56 зв.
51. Чермель Л. Славянское меньшинство в Италии. Словенцы и хорваты в Юлийской Крайне. – Любляна, 1945.
52. Шухевич С. Моє життя. Спогади. – Лондон, 1991.